

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВОГО ЧАСУ

В.С.Степанков

ПЕРЕЯСЛАВ 1654 РОКУ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: МІФИ І ДІЙСНІСТЬ

Гадаю не припускати особливо великої помилки, констатувавши, що важко знайти в історії України (а можливо й Росії) подію, сутність якої виявилася б настільки заміфологізованою як ухвала Переяславської ради та її наслідки (насамперед політичні) для долі української нації. Її масштаби виявилися настільки потужними й всеосяжними, що власне міфи підмінили собою реальність й зажили її буттям, справляючи впродовж століть істотний вплив на побутову, національну й політичну самосвідомість українців і росіян, характер взаємин їхніх інтелектуальних і політичних еліт. Зрозуміло, ґрунтовне з'ясування порушеної проблеми вимагає спеціальних досліджень монографічного характеру. Тому лише пунктирно окреслюю головніші, як на моє розуміння, міфи, які продовжують спотворювати зміст переяславської події та її наслідки. Насамперед торкнуся тих з них, які, на перший погляд, начебто не мають безпосереднього відношення до ухвали Переяславської ради, але насправді слугують важливим підґрунтям фальшування її змісту.

І. Надзвичайно важливою науковою проблемою продовжує залишатися вивчення рівня етнічного розвитку українського народу та його самосвідомості на середину XVII ст. Справа в тому, що після розпаду СРСР значна частина російських вчених намагається будь-що зберегти у тій чи іншій модифікації міф “великої руської нації” (“спільноруської культури”, “спільноруської концепції”), заперечуючи факт існування на цей час українського і білоруського народів, розглядаючи їх складовими “руського етносу”. Так, відомий історик Б.Флоря констатував, “что процесс этнической дифференциации между восточными славянами в Речи Посполитой и в России в конце XVI – первой половине XVII в. зашел достаточно глубоко, но было еще далеко до его окончательного завершения ...”¹. І, якщо радян-

ська концепція походження російського, українського й білоруського народів визнавала, що вони виникли на основі розпаду давньоруської народності в кінці XIV ст., то, на думку вченого, висловленої на “круглому столі” у квітні 2001 р. в Інституті слов’янознавства, лише з початку створення Українського гетьманства й утвердження особливого козацького устрою (це середина XVII ст.), “мы можем говорить действительно о формировании особого украинского народа. Данный процесс происходил именно на территории казачьего государства, и именно эта территория чаще всего и наиболее последовательно именовалась Малороссией”⁷².

У зв’язку з чим виникає кілька запитань, на які запропонована концепція неспроможна відповісти. Наприклад, якщо до 1648 р. не існувало українського народу, то власне який народ повів боротьбу за незалежність з 1648 р.? Якщо ж він формувався лише у межах Гетьманату (а після ліквідації в середині 70-х рр. XVII ст. його інституцій у Правобережжі він обмежувався в основному теренами сучасних Сумської, Чернігівської, Полтавської й східної частини Київської областей), то який народ впродовж другої половини XVII–XVIII ст. проживав у Правобережній і Західній Україні, що складали, вочевидь не менше 80% території тогочасної України? Парадоксально, але сам же Б.Флоря в опублікованих у 2001–2002 рр. роботах пише про “Україну”, “українське суспільство” й “українське козацтво” 20–40-х років XVII ст., “народно-визвольну війну українського народу” під проводом Б.Хмельницького, “возз’єднання України з Росією в 1654 р.” тощо³.

А відтак цілком слушно напрошується нове запитання: для чого заперечувати факт існування окремих східнослов’янських народів й у ненав’язливій формі реанімувати великодержавний російський міф про них як три гілки руського народу, котрий виявляється продовжував існувати у XIV–XVII ст.? Вочевидь не в останню чергу і тому, що вона слугує дуже зручним підґрунтям концепції “возз’єднання України з Росією”. На таку думку наштовхує наступне багатозначне визнання історика: “После Переяславской рады и вхождения Гетманства в состав Русского государства возникла очень сложная проблема русско-украинских отношений и вообще отношений восточной части восточного славянства к западной его части. В этой связи надо коснуться термина “воссоединение”, который часто использовался нашей историографией и который, как сейчас многие говорят, может быть, вообще не следует употреблять. Мне представляется это ошибочным, потому что, если не определять данным образом русскую позицию в XVII в., то многое в последующем развитии русско-украинских отношений нельзя будет понять. Русская сторона воспринимала произошедшее как акт воссоединения разных частей некогда единой Руси под скипетром правителей, находящихся в Москве. Кстати, сама эта позиция,

в конечном счете, объективно предreshала, что никакой особой государственности на территории Украины быть не может, коль скоро речь идет о воссоединении разных частей одного в сущности народа”⁴. Отже, йдеться не стільки про з’ясування сутності переяславської події, скільки про доцільність вживання терміну, який дозволяє уникнути труднощів у тлумаченні позиції Росії у непростому розвитку подальших російсько-українських відносин.

II. Не менш важливим для в’яснення змісту й значимості Переяслава 1654 р. є об’єктивне висвітлення характеру, мети й хронологічних меж визвольної боротьби українців, яка розпочалася у 1648 р. Аналіз джерел, наукових робіт класиків української історіографії й дослідників 90-х рр. XX – початку XXI ст. спростовує її тлумачення як у світлі польського міфу “домової (громадянської) війни” у Польщі (серед українських вчених її постулатів притримується Н.Яковенко⁵), так і радянського міфу “Визвольної війни і возз’єднання України з Росією”. Сучасні російські історики (за винятком Т.Яковлевої) продовжують поділяти (в окремих випадках у дещо модифікованій формі) головніші постулати останньої. Це, зокрема, ігнорування мети визвольних змагань українців, – здобуття незалежності й всього комплексу питань пов’язаного з розбудовою держави; зображення Росії єдиним надійним союзником “братнього” українського народу, а Речі Посполитої, Криму й Порту його ворогами; визнання ухвали Переяславської ради 1654 р. завершенням Визвольної війни, яка трактується “возз’єднанням України з Росією”. Таким чином свідомо чи мимоволі, але сенс визвольних змагань народу виявлявся знову зведенням до досягнення міфічного “возз’єднання”, яке зображується епохальною подією (“європейського значення”, найбільшою “в історії наших слов’янських народів-братів” та ін.). Обмежуючи хронологічні рамки Визвольної війни 1648–1654 рр., російська історіографія вилучає боротьбу Гетьманату з Росією у кінці 50-х – першій половині 70-х рр. XVII ст., яка виступала складовою визвольних змагань українців.

Їхня мета полягала не в тому, щоб з-під влади короля перейти під владу царя, а в досягненні Україною незалежності (її наявність у українців скептично сприймається як польськими, так і російськими істориками⁶). Хіба вона була реалізована ухвалою Переяславської ради, а відтак боротьба припинилася. Безумовно ні. Вона тривала, як на мою думку, до 1676 р. і становила собою національну революцію. І її вістрія спрямовувалося не тільки проти Речі Посполитої, але й Росії та Криму, коли уряди останніх проводили антиукраїнську політику. Тому у пошуках союзників й оптимальніших умов протекції чи автономії Гетьманат укладав і розривав угоди з іншими державами. Ось перелік основніших з них після Переяслава 1654

року: у Гадячі з Польщею (1658 р.), Переяславі з Росією (1659 р.), Чуднові з Польщею (1660 р.), Батурині з Росією (1663 р.), Москві з Росією (1665 р.), Підгайцях з Польщею (1667 р.), Глухові з Росією (1669 р.), Корсуні з Портою (1669 р.), Конотопі з Росією (1672 р.), Переяславі з Росією (1674 р.). Таким чином ухвала Переяславської ради 1654 р. про прийняття протекції царя не становить чогось особливого у зовнішній політиці українського уряду. Це типовий для тогочасного світу дипломатичний крок, спрямований на реалізацію тих чи інших інтересів. Так, до речі чинили Молдавія, Валахія, Трансільванія, Прусія й інші держави⁷.

Вважаю також за доцільне звернути увагу на два наступних важливих аспекти. По-перше, впродовж 1648–1650 рр. утворилася (у своїй основі) Українська держава, до складу якої увійшла менша частина українських земель з меншістю населення (Брацлавське, Київське і Чернігівське воєводства). Решта – продовжували залишатися у складі Речі Посполитої. Так відбувся трагічний поділ України на дві частини з різними політичним й соціально-економічним устроєм. По-друге, враховуючи сказане, неприпустиме вживання терміну “Україна” як означення усіх етноукраїнських земель, відносно витвореної держави. Адже воно призводить не лише до термінологічної плутанини, але, що значно гірше, до підміни понять й спотворення суті важливих подій, процесів і явищ. Щодо неї слід вживати назву “Гетьманат” чи “козацька Україна”.

Тепер торкнуся витворених міфів про власне Переяславську раду, її ухвалу та наслідки для України.

Переважно у сучасній російській історіографії продовжує панувати міф про Переяслав як торжество зовнішньополітичного вибору гетьмана, що найповніше виражав сподівання українського населення, і якому не існувало рівноцінної альтернативи. Наприклад, на думку В.Артамонова, на час Переяславської ради “украинский народ четко осознал преимущества “федеративной связи” с единоверным и единоплеменным русским народом. Промосковская ориентация на Украине традиционно имела больше сторонников, чем пропольская и протурецкая”⁸. Г.Санін вважає, що Б.Хмельницький “трезво и рационально судил, что только в единстве с Россией Украина сохранит свою государственность”⁹. Образніше й водночас повніше сформулював цю ідею Л.Заборовський: “Великий гетман и украинское население верным политическим чутьем избрали тогда правильный путь: наши предки понимали требования своей эпохи лучше нас. Альтернативы проверялись на деле. Сомнительность “шведской альтернативы” стала очевидной уже осенью 1655 г. ... “Польская” и “крымско-османская” альтернативы прошли проверку позже, итогом стала Руина. Украина оказалась разделенной, положение казачества в Левобережье

ухудшалось, и причиной тому во многом были “альтернативы”, за которые России пришлось дорого расплачиваться...”¹⁰.

Перелік таких міркувань можна продовжувати. І всі вони обґрунтовуватимуть згаданий міф. Навіть у глибокоаналітичних працях Л. Заборовського та Б. Флорі, що ґрунтуються на використанні багатой джерельної бази, присвячених характеристиці українсько-турецьких відносин 1648–1654 рр., спостерігається вірність старій російській та радянській історіографічній традиції демонізації політики Османської імперії щодо України, її зображення виключно у чорних барвах. Зокрема, у них обійдено мовчання рішення султана про прийняття Гетьманату під свою протекцію й можливі позитивні наслідки для нього у разі їх схвалення на раді гетьманом й старшиною. Складається враження, що то не Б. Хмельницький розігрував “турецьку карту” з прийняттям протекції Порти, а остання нав’язувала “гетьманству протекторат на бажаних для них умовах”. І “мистецтво Хмельницького, як політика”, проявилось в тому, що він “зумів уникнути встановлення залежності від Османської імперії”¹¹. Слід погодитися з думкою польського історика Д. Колодзейчика, що дослідники цього напрямку “як правило, не брали до уваги третьої дороги – Стамбула. Якщо і зверталися до теми Туреччини, то тільки щоб посилити її негативне сприйняття і переконати, що “найкращим захистком для українців від бусурман було об’єднання з Росією”¹².

Правда, що серед частини населення Гетьманату й старшини (у більшій мірі у Лівобережжі і в значно меншій – у Правобережжі) мали місце проросійські настрої. Проте не слід перебільшувати масштабів цього явища, оскільки відомості про них переважно знаходимо у російських джерелах, автори яких далеко не завжди подавали об’єктивну інформацію. Окрім цього, їх не існувало зовсім серед населення, що залишалося за його межами (а це більша частина території України), але де, однак, переважна більшість української шляхти, частина міщан й, можливо, селян поділяли пропольські настрої. Тому спроби видати симпатії в цілому невеликої кількості населення за настрої всього українського народу є нічим іншим як фальшуванням дійсності. Чи можна ігнорувати той факт, що більшість населення Гетьманату (як і всієї України в цілому) прагнула досягти незалежності. Це по-перше.

По-друге, цікаво б було дізнатися, уряд якої держави у XVII ст. узгоджував свої зовнішньополітичні акції з урахуванням настроїв більшої частини її населення: селян і міщан? То чому український уряд мав становити виняток?

По-третє, безсумнівними суб’єктивністю й однобічністю кульгає принцип трактування висловлюваних Б. Хмельницьким під час переговорів з

російськими послами і посланцями воєвод чи у переписці з царем й сановниками панегіриків на адресу Олексія Михайловича й побажань бачити його володарем Війська Запорозького одкровенням його особистих прагнень і сподівань українського народу домогтися “возз’єднання України з Росією”. Власне у такому тлумаченні особливо часто подаються наступні слова гетьмана, сказані у кінці квітня 1649 р. послу Г.Унковському: “А мы царского величества милости ищем и желаем потому, что от Владимирова святого крещения одна наша благочестивая христианская вера с Московским государством и имели едину власть”¹³.

Однак, при цьому забувають зауважити, що ці слова Б.Хмельницького, не автентичні, а передані Г.Унковським у його “статейному списку”, а відтак можлива не лише неточність у їх передачі, але й певна редакція сказаного гетьманом. Адже відомі випадки, коли російське дипломатичне відомство вносило навіть в офіційні документи, що надходили з інших держав, поправки бажаного змісту. Наприклад, як встановив С.Фаїзов, хоча Крим не визнавав у титулі Олексія Михайловича з 1654 р. географічного атрибуту “Мала Росія”, у переклади ханських грамот для царя його справно вписували¹⁴.

Проте, суть проблеми полягає не в згаданій імовірності перекручення слів Б.Хмельницького. Вони справді могли бути сказані Г.Унковському. Справа в тому, що приблизно такі ж міркування гетьман висловлював на адресу інших володарів! Ось що він писав у листі від 7 грудня 1651 р. до турецького султана Мегмеда IV: “Я давно прагнув з вірністю свого підданства потрапити до милостивої ласки і під захист вашої цісарської милості, мого милостивого пана, бо бачу, що це є самою божою волею, щоб руський народ був вільний від польської неволі. А тому, що вся Греція визнає владу вашої цісарської милості, мого милостивого пана, то і вся Русь, яка є однієї віри з греками і бере від них свій початок, хоче і могла б бути під владою вашої цісарської милості, мого милостивого пана”¹⁵. Гадаю, що посилаючись на дану цитату, грецькі історики можуть висловити здогад, що Б.Хмельницький прагнув домогтися возз’єднання України з Грецією, а турецькі – про його мрії прийняти протекцію Порти.

Не має жодної підстави такі і їм подібні визнання, заяви й твердження володаря булави зображувати знаковими; відшукувати у них якусь сакральну символіку проявів доленосних прагнень українського народу. Це були, пройняті холодним політичним прагматизмом, вербальні засоби дипломатичного впливу на еліту чужоземних держав з метою втягнення їх у війну проти Речі Посполитої на стороні Гетьманату. І не більше!

II. Стійким міфом продовжує залишатися показ характеру Переяславської ради як закономірної й заздалегідь запланованої генеральної ко-

зацької ради, повноважної представляти інтереси українського народу. А її ухвала трактується урочистим актом довгоочікуваного сповнення його заповітного бажання “возз’єднатися” з Росією (“піти під руку царя”) при повному замовчуванні гострої колізії, породженої відмовою російського посольства присягнути від імені царя на вірність взятим Росією зобов’язанням. Яскравим прикладом не тільки продукування цього міфу, але і його “творчого розвитку” слугує її опис у поважному науковому виданні “История внешней политики России к. XV–XVII в.” (М., 1999) за редакцією Г.Саніна. Читаємо: “Сюда на Раду съезжались выборные казаки от всех полков Украины ... Рада была воистину необычной. Кроме казаков пришли все жители Переяславля и крестьяне из окрестных сел. Это была Рада, отражающая желание всего населения Украины. 8 января в 9 часов утра ударили казацкие барабаны, сзывая народ. Вначале по обычаю стали широким кругом и гетман с полковниками положили булавы на землю перед народом, испрашивая его волю: хотят ли люди видеть их у власти? Рада ответила, что верит гетману, и просила взять булаву обратно”¹⁶. У ньому що не речення, то фальшування змісту події.

По-перше, гетьман і старшина погодилися прийняти царську протекцію не тому, що цього палко бажали народні маси України, а усвідомлюючи безвихідність геополітичного становища Гетьманату, оскільки умови кримсько-польського Кам’янецького договору (15 грудня 1653 р.) передбачали його ліквідацію й окупацію польськими військами. В принципі слід погодитися з думкою Л.Заборовського, що “заметное исчерпание ресурсов гетманата в ходе долголетней войны, невозможность вести ее дальше только своими силами, определившаяся ненадежность крымского союзника поставили Б.М.Хмельницкого к концу 1653 г. перед необходимостью выбрать созерена среди альтернатив ...”¹⁷.

По-друге, дослідники, як правило, вперто не хочуть помічати того факту, що гетьман і старшини (в усякому випадку генеральні і більшість полковників) на кінець Жванецької кампанії уже зробили вибір на користь прийняття протекції царя й, повернувшись з походу, Б.Хмельницький наказав “полковником, и сотником, и ясаулам съезжатца в Переяславль” для правового оформлення цього акту, відповідно традицій (“крест целовать”)¹⁸. Отже, йшлося і не про скликання генеральної ради Війська Запорозького, що мала засвідчити волевиявлення народу, і не про обрання протектора з-поміж альтернатив, а про принципово інше: затвердження уже прийнятої ухвали.

По-третє, аналіз змісту розмови 17 січня 1654 р. гетьмана з керівником російського посольства В.Бутурліним промовляє, що питання про необхідність обрання царя протектором на раді не порушувалося жодною із сто-

рін, оскільки у принципі воно було уже розв'язане. Домовлялися власне лише про процедуру його оформлення¹⁹. Воно постало найімовірніше на скликаній ранком 18 січня таємній старшинській раді, бо гетьман і старшини, вочевидь, вирішили у такий спосіб легітимізувати своє рішення й уникнути можливих закидів з боку козацтва у порушенні звичаїв Війська Запорозького. Внаслідок чого у ній змогла взяти дуже незначна частина рядового козацтва, тому не має жодної підстави означувати зібрану раду повною (генеральною, чорною), представницькою і всенародною. Вона становила собою дещо розширену (за рахунок незначної частини козаків (всього їх, за даними списку, котрі присягнули цього дня, налічувалося 44 особи, включаючи 33 особи з Переяслава) і переяславських міщан (23 особи)) старшинську раду (радше страшинський з'їзд). Всього ж учасників ради нараховувалося трохи більше 200 осіб. Оце і все, за даними “статейного списку” В.Бутурліна, “великое множество всяких чинов людей” (“весь народ”). Зовсім не було старшин і козаків із Паволоцького й Уманського полків²⁰.

По-четверте, робота скликаної ради розпочалася не о 9 год., а близько 15 год. й ні гетьман, ні полковники не складали своїх повноважень і рада їх не переобирала. Це вигадки чистої води. Далі: аналіз виступу на ній Б.Хмельницького промовляє, що учасники ради ним не уповноважувалися займатися розв'язанням питання доцільності збереження незалежності Гетьманату чи приймання протекції. У категоричній формі їм було повідомлено про необхідність обрання протектора з-поміж короля, хана, султана й царя. При чому, оскільки ранішня страшинська рада уже прийняла ухвалу про прийняття протекції Олексія Михайловича, гетьман створив різко негативні образи короля, хана, султана й дуже позитивний царя, наголошуючи, що саме він є єдиним бажаним протектором для Війська Запорозького. А щоб у когось із присутніх не виникло спокуси висунути іншої кандидатури, суворо застеріг: “А будет кто с нами не согласует теперь, куды хочет вольная дорога”. Добре знаючи вдачу володаря булави, ніхто не ризикнув висловитись інакше. “Вси единодушно” загукали “волим под царя восточного, православного, крепкою рукою в нашей благочестивой вере умирати, нежели ненавистнику христову поганину достати”²¹.

По-п'яте, у жодному випадку не слід ігнорувати гостроти конфлікту, що спалахнув з приводу відмови російських послів принести присягу, який за інших обставин (відсутності загрози наступу польського війська, якого очікували з дня на день, про що засвідчує універсал гетьмана від 17 січня до старшини з наказом готуватися до відсічі ворогові)²² неминуче призвів би до відмови української сторони від прийнятої ухвали. Наштовхнувшись на неочікувану позицію В.Бутурліна, гетьман залишив приміщення собор-

ної церкви й зібрав нову раду, що тривала “многое время”. Якщо гетьман, генеральні старшини й полковники допускали можливість принесення ними односторонньої присяги, повіривши “государскому слову”, то рядові козаки й, вочевидь, сотники наполягали на принесенні російським посольством присяги. Як повідомили послані з ради полковники П.Тетеря й Г.Лісницький В.Бутурліну, “гетман де и мы в том верим, только де козаки не верят, а хотят того, чтоб они дали им веру”. Врешті-решт рада ухвалила рішення принести присягу в односторонньому порядку, що й було вчинено²³. Вважаю, що Б.Хмельницький й старшини пішли на цю поступку вимушено, усвідомлюючи безвихідність геополітичного становища Гетьманату.

III. Найживучішим міфом залишається трактування сутності ухвали Переяславської ради “возз’єднанням (об’єднанням) України з Росією” (дивись праці В.Артамонова, В.Буганова, Л.Заборовського, Л.Пушкарьова, Г.Саніна, Б.Флорі й інших авторів)²⁴. Складається враження, що більшість російських колег прагне будь-що (всупереч явним свідченням джерел) зберегти означення “возз’єднання”, яке впродовж XIX–XX ст. слугувало ідеологічною підвалиною російської великодержавної імперської ідеї асиміляції українського народу, позбавлення його права на самостійний державний розвиток, збереження Російської імперії. Навіть такий знаний фахівець епохи як Л.Заборовський, котрий, за його ж визнанням, раніше вважав цей термін “совершенно искусственным”, у другій половині 90-х рр. XX ст. раптом дійшов висновку, що “следует, возможно, понятие “воссоединение” сохранить, во всяком случае до дальнейших обсуждений”²⁵. Але ж ще у 60-х рр. XX ст. видатний історик М.Брайчевський аргументовано довів, що застосування цього визначення до ухвали ради “є елементарним невіглаством: Україна і Росія формувалися після розпаду Русі в умовах роздільного існування; до 1654 року вони ніколи не були об’єднані. Тлумачний словник Д.М.Ушакова слово “воссоединение” визначає: “соединение вновь, присоединение отторгнутого”. Але і ця дефініція не рятує справи: Україна ніколи не була відторгнута від Росії; йдеться про різні народи, що сформувалися незалежно один від одного і в різних історичних умовах ... “возз’єднувати” Україну з Росією неможливо, якщо визнавати існування українського і російського народів як окремих етнічних частин східного слов’янства”²⁶. Точніше не скажеш! І жоден адепт імперського міфу “возз’єднання” й по нині не спромігся аргументовано спростувати цей висновок й довести його хибність.

Об’єктивний аналіз єдиного існуючого джерела про хід ради (“статейного списку” В.Бутурліна, складеного на основі розповіді генерального писаря І.Виговського, оскільки нікого з російського посольства на раді не

було) однозначно засвідчує, що йшлося про ухвалення рішення про прийняття царської протекції (“чтоб есте себе с нами обрали государя из четырех, которого вы хотите”)²⁷. Неточним, м’яко кажучи, є твердження Б.Флорі, що “вхождение территорий ... гетманства в состав Русского государства (после решений Переяславской рады 1654 г.) было воспринято обеими сторонами как восстановление прежнего единства, как воссоединение отдельных частей Руси, ранее разделенных политическими границами”²⁸.

Ні прийняття протекції царя, ні зміст укладеного на початку квітня 1654 р. договору з Росією, не передбачали входження Гетьманату до її складу, який продовжував зберігати свою державну окремішність. Коли учасники ради висловлювали побажання, щоб “есми вовеки вси едино были”, то мали на увазі досягнення не етнічної чи політичної єдності, а виключно конфесійної (“світу православного”). Саме тому, щоб зберегти державну окремішність Гетьманату, гетьман і старшини рішуче домагалися від російського посольства присягнути за царя, що “их, гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское, польскому королю не выдавать, и за них стоять, и вольностей не нарушет ...”, а також затвердження прав і привілеїв Війська Запорозького і “всього світу християнського російського”, привезених у березні українським посольством до Москви²⁹. Як з’ясував О.Струкевич, в уявленні тогочасної української політичної еліти цар мав виступати спільним монархом Малої і Великої Росій (котрий триматиме у руках великоросійський й малоросійський скіпетри), але як політично окремішніх і незалежних одна від одної³⁰. І, щоб юридично закріпити цю окремішність, Б.Хмельницький цього ж дня – 18 січня – вперше вніс до царського титулу істотну зміну: замість “всеа Русии самодержца” вжив термін “всея Великая и Малы Русии самодержца”³¹.

Отже, Переяславська ухвала (вважати її договором не має жодної підстави) передбачала тільки прийняття протекції царя. А її умови були конкретизовані й реалізовані в укладеному у квітні договорі в Москві.

IV. Найбільшого поширення в українській і російській історіографіях (незалежно від їхніх наукових напрямків і шкіл), художній літературі й публіцистиці набрав міф тлумачення переяславської ухвали як такої, що стосувалася всієї України. Але ж такий підхід принципово помилковий. Мало місце прийняття протекції лише Українською державою – Гетьманатом, терени якого українською і російською сторонами називалися “Малою Руссю”. Інші українські землі, а вони складали більшість території України, продовжували залишатися у складі Речі Посполитої і не підлягали гетьману, а відтак, на них не поширювалася ухвала Переяславської ради. Тому, коли восени 1655 р. українсько-російські війська зайняли значну частину Білорусі, Волинь і Подільське воеводство до існуючого царського

титулу додали нове доповнення: “Великий князь Литовський и Белья Руси, Волынский и Подольский”³².

V. Не менш міцним у науковій, публіцистичній та художній літературі є міф про знакову віковічність чинності переяславської ухвали, на яку і нині полюбують посилалися. Насправді ж Гетьманат, виступивши ініціатором прийняття царської протекції, зіткнувшись з брутальним втручанням Росії у внутрішньополітичне життя та її прагненням перетворити його у свою провінцію, відмовився від неї 16 вересня 1658 р., уклавши Гадацький договір з Річчю Посполитою. Все – це був кінець Переяслава 1654 р. Він вичерпав себе. Всі наступні ухвали старшинських і козацьких рад щодо взаємин з Росією й укладені на їхній основі договори з царями другої половини XVII–XVIII ст. не мають до нього жодного безпосереднього відношення. А традиційні спроби впродовж XIX – поч. XXI ст. тих чи інших авторів перекласти на нього відповідальність за історичну долю України з вересня 1658 р. сконструйовані за відомим принципом: “після цього, отже внаслідок цього”. Так Переяслав 1654 р. набрав рис есхатологічної події.

VI. Нарешті останнє на що хотілося б звернути увагу. Усталеними міфами продовжують залишатися зображення Переяслава з одного боку винятково позитивною подією в історії України (спостерігається його сакралізація), з другого – різко негативною (демонізація). Прихильники першого вбачають у ньому акт “возз’єднання” “народів-братів”, порятунк України від іноземного поневолення, благотворний вплив Росії; послідовники другого – втрату Україною незалежності, її закабалення й перетворення у колонію Росії. Аналіз джерел спростовує їх обидва. Як уже раніше відзначалося, не було жодного “возз’єднання” й ухвала ради про прийняття протекції царя торкалася лише Гетьманату. Воднораз договір 1654 р., укладений на основі переяславського акту, не передбачав ні поневолення України, ні її перетворення у колонію (процес втрати автономії Лівобережного гетьманату проходив в останній третині XVII – першій половині XVIII ст., а Правобережна Україна увійшла до складу Росії лише внаслідок II поділу Польщі 1793 р.).

Ухвала Переяславської ради про прийняття протекції царя й укладений договір у квітні 1654 р. були типовими зовнішньополітичними актами того часу і власне так їх потрібно оцінювати. Гетьманат прагнув отримати військово-політичну допомогу з боку Московії для розгрому Речі Посполитої і возз’єднання в його межах усіх етноукраїнських земель. Розчарувавшись у своїх сподіваннях, він же у вересні 1658 р. скасував Переяславську ухвалу й розірвав договір з Росією.

Примітки

1. *Флоря Б.О.* О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья – раннего нового времени // *Россия – Украина: история взаимоотношений.* – М., 1997. – С.19; *Восточные славяне в XVII-XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие.* Материалы “круглого стола” // *Славяноведение.* – 2002. – №2. – С.3-9.
2. *Восточные славяне ...* – С.9.
3. *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція” // *Київська старовина.* – 2001. – №3. – С.87-104; *Его же.* Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20-30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // *Славяноведение.* – 2002. – №2. – С.36-51.
4. *Восточные славяне ...* – С.9-10.
5. *Яковенко Н.* Між правдою та славою (не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // *Сучасність.* – 1995. – №13. – С.68-75; *Йї жс.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С.181-193; *Йї жс.* У кольорах пролетарської революції // *Український гуманітарний огляд.* – К., 2000. – Вип.3. – С.58-78.
6. *Див.: Заборовский Л.В.* 340 лет Переяславской Рады. Российско-украинская конференция // *Отечественная история.* – 1995. – №5. – С.218-219; *Его же.* Переяславская Рада и московские соглашения 1654 года: проблемы исследования // *Россия – Украина ...* – С.40-41.
7. *Див.: Чухліб Т.* Міжнародні відносини у Європі на зламі Середньовіччя і Ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-васальних стосунків // *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.).* – К., 2002. – Вип.2. – С.151-171; *Його жс.* Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648-1714 рр. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С.12-31.
8. *Артамонов В.* Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII – начале XVIII века // *Россия – Украина ...* – С.91.
9. *Санин Г.* Антиосманские войны в 70-90-е годы XVII века и государственность Украины в составе России и Речи Посполитой // *Россия – Украина ...* – С.64.
10. *Заборовский Л.* 340 лет ... – С.219.
11. *Его же.* Порта, Крымское ханство и государства Центральной и Восточной Европы в 1648-1654 гг. // *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.* – М., 1998. – Ч.1. – С.190-225; *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С.87-107.
12. *Усі дороги вели в Переяслав?* // *Україна молода.* – 2004. – 17 січня. – С.4.
13. *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі – ВУсР).* – М., 1953. – Т.ІІ. – С.152.
14. *Усі дороги вели в Переяслав?* – С.4.
15. *Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / Упорядники І.Крип'якевич*

та І.Бутич (далі – ДБХ). – К., 1961. – С.234.

16. История внешней политики России к. XV-XVII в. / Под ред. Г.А.Санина. – М., 1999. – С.282.

17. *Заборовский Л.* Переяславская рада ... – С.43.

18. ВУсР. – Т.ІІІ. – С.398, 450.

19. Там же. – С.459-460.

20. Там же. – С.460-461; *Грушевський М.С.* До історії Переяславської ради 1654 року (Виглошено у ВГН 29.X.1929) // Український історик. – 2002. – Р.XXXIX. – №1-4. – С.17-25.

21. ВУсР. – Т.ІІІ. – С.460-461.

22. ДБХ. – С.315.

23. ВУсР. – Т.ІІІ. – С.464-466.

24. *Брехуненко В.* Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003. – С.646-650; *Кравченко В.* Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року ... – С.512-523; *Степанков В.* Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник науковий праць. – К., 2003. – С.108-110.

25. *Заборовский Л.* Переяславская рада ... – С.45.

26. *Брайчевський М.* Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції // Переяславська рада 1654 року ... – С.301-302.

27. ВУсР. – Т.ІІІ. – С.460-461.

28. *Флоря Б.* О некоторых особенностях ... – С.19.

29. ВУсР. – Т.ІІІ. – С.464; ДБХ. – С.320-325.

30. *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (Інтегральний погляд на питання). – К., 2002. – С.256-262.

31. ДБХ. – С.316.

32. Акты Московского государства. – СПб., 1894. – Т.ІІ. – С.432; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т.ІХ. – Ч.2. – С.1111-1113.